

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ В УКРАЇНІ

У статті здійснюється оцінка сучасного стану використання сільськогосподарських угідь. Проведено оцінку землекористування за умов ринкової економіки та членства у СОТ. Розглянуто динаміку використання сільськогосподарських угідь на території України. Автором проаналізовано структуру посівних площ та ефективність їх використання. Особлива увага звернена на екологічну проблему землевикористання, проведена оцінка використання земель сільськогосподарського призначення з врахуванням соціальних та екологічних чинників. Виявлено основні проблеми землевикористання в Україні, запропоновані заходи з підвищення економічної, екологічної та соціальної ефективності використання сільськогосподарських угідь.

Ключові слова: землевикористання, сільськогосподарські угіддя, розораність, сільськогосподарські підприємства.

Постановка проблеми. Реформування агропромислового комплексу України і забезпечення продовольчої безпеки держави вимагає розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення, формування багатуокладності економіки на основі забезпечення рівноправного розвитку різних форм господарювання, забезпечення умов щодо ефективного та раціонального використання земельних угідь.

В Україні наразі так і не створено прозорого ринку земель сільськогосподарського призначення; через неефективний перерозподіл власності виявилася зруйнованою матеріально-технічна база великого товарного виробництва, знизилася продуктивність сільськогосподарського виробництва, посилюється ціновий диспаритет.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням формування сільськогосподарського землекористування та використання земельних ресурсів України займалися такі науковці: Д.І. Бабміндра, З.Ф. Бриндзя, С.Ю. Булигін, В.В. Горлачук, Б.М. Данилишин, Д.С. Добряк, П.Г. Казьмір, М.В. Калінчик, О.П. Канаш, В.М. Кривов, В.О. Леонець, Г.К. Лоїк, А.Г. Мартин, В.Я. Месель-Веселяк, І.Ф. Мукомель, Л.Я. Новаковський, С.О. Осипчук, О.Я. Панчук, Б.І. Пархуць, С.П. Погурельський, П.П. Руснак, А.Я. Сохнич, М.Г. Ступень, А.Г. Тихонов, А.М. Третяк, М.А. Хвесик, Г.В. Черевко, А.Д. Юрченко та ін.

У вітчизняній літературі недостатньо висвітлена наукова проблематика комплексного підходу до еколого-економічного обґрунтування формування сільськогосподарського землекористування. Багато аспектів досліджуваної проблеми залишаються невирішеними або є дискусійними й зумовлюють необхідність у глибших і конкретніших наукових обґрунтуваннях процесів формування і розвитку сталого землекористування.

Мета і завдання дослідження – здійснити оцінку сучасного стану використання сільськогосподарських угідь та запропонувати шляхи їх ефективного використання.

Матеріал і методика досліджень. Для вирішення поставлених завдань у роботі використовувалися такі методи: монографічний (під час опрацювання наукових публікацій з питань формування еколого-економічних засад оцінки сучасного стану земель, нормативних документів з питань землекористування, статистичних збірників, енциклопедій); історичний (для аналізу соціальних та економічних передумов розвитку земельної реформи); економічний аналіз, визначення відносних і середніх величин, індукції та дедукції (для аналізу чинників, що впливають на цінність землі); групування (для аналізу статистичних відомостей обліку кількості та якості земель) та інші.

Результати досліджень та їх обговорення. Низький рівень інвестування сільськогосподарської галузі через значну кількість збиткових підприємств і низький рівень норми прибутку сільськогосподарського виробництва порівняно з іншими секторами економіки, повільний оборот виробничого капіталу зумовлений великою різницею між часом виробництва та робочим періодом, незахищеність прав інвесторів, що не сприяє модернізації АПК і нарощуванню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції [1]. Основним джерелом інвестування галузі залишаються власні кошти підприємств і організацій, частка яких у сукупних інвестиціях в основний капітал сільського господарства в середньому протягом 2001–2009 рр. становила 55–65 %. Частка кредитів фінансових установ знаходилася в межах 5–18 %, коштів державного та місцевого бюджетів – 4–8 %, іноземних надходжень – 3–6 %, інших інвесторів (якими є переважно великі агропромислові структури) – в межах 7–10 %.

Високе техногенне та антропогенне навантаження на ґрунти, яке посилюється дією природних чинників, що знижує якість ґрунтового покриву, посилює ерозійні процеси та призводить до недобору валових зборів сільськогосподарських культур, зниження їх урожайності [2].

Високий рівень освоєності сільгоспугідь збільшує навантаження на землі і призводить до погіршення їх якісного стану, а також екстенсивний ґрунтовиснажливий спосіб ведення землеробства. Незавершеність реформування земельних відносин, мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення стримують формування та розвиток господарств на основі концентрації земельної власності в оптимальних розмірах у ефективних власників, тому в сільськогосподарському виробництві переважають дрібні особисті селянські господарства, що не мають можливостей застосування сучасної сільськогосподарської техніки та нових технологій [3].

Відбувається значне скорочення площі сільськогосподарських угідь, у т. ч. орних земель, які використовуються для виробництва товарної сільгосппродукції. Якщо у 1990 р. у товарному сільськогосподарському виробництві використовувалось 38705,4 тис. га сільськогосподарських угідь (92% їхньої загальної площі), то у 2011 р. – 30110,4 тис. га (72,3%).

Зазначена тенденція притаманна також країнам з розвиненим сільськогосподарським виробництвом – у більшості країн Європейського Союзу площа сільськогосподарських угідь і ріллі також скоротилася [4]. За 1990-2010 роки площа ріллі, наприклад у Великобританії, зменшилася на 12,2%, Німеччини – на 1,4%, Іспанії – на 14,4%, Італії – на 12,3%. Збільшення відмічено лише у Франції, Нідерландах, Бельгії-Люксембурзі та Ірландії, площа ріллі зросла.

Якщо врахувати, що серед товаровиробників обліковуються створені за роки земельної реформи фермерські господарства, то товаровиробники дореформеного періоду втратили 8 млн 727,7 тис. га ріллі (26,9% її загальної площі) (рис. 1).

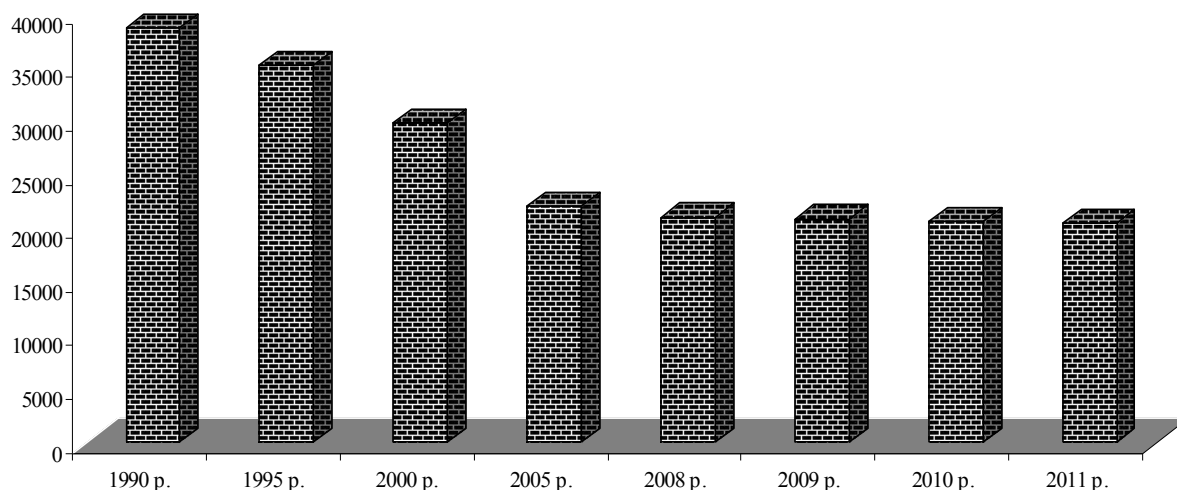

Рисунок 1. Динаміка площ сільськогосподарських угідь, які використовуються для виробництва товарної сільгосппродукції, тис. га

Приватизація сільгоспугідь не спричинила трансформації аграрної структури в ринковому напрямку. Так, порівняно з 1990 р., кількість товарних сільськогосподарських землекористувань у 2011 р. зросла з 15145 до 19331, а з урахуванням землекористувань фермерських господарств – до 68836, тобто в 4,5 рази. При цьому середній розмір землекористувань сільгосппідприємств зменшився із 3,7 до 1,0 тис. га (у 3,7 рази), а державних – з 2,7 до 0,6 тис. га (у 4,5 рази).

У процесі здійснення земельної реформи так і не було проведено екологізацію землекористування. На значних територіях меліоративні системи припинили функціонування, проте ці землі й досі вважаються зрошуваними або осушеними [5]. Певна частина площ продуктивних угідь втратила економічну родючість: засолена, заболочена, заросла лісом.

Серед найважливіших невирішених проблем у земельних відносинах залишається капіталізація землі як базового активу. Інвестувати у виробничу сферу за умови нерозвинутого земельного ринку України стає ризикованим. Вітчизняний та іноземний бізнес демонструє готовність до більшого економічного освоєння території України, розвитку її інфраструктури, проте лише за умови обґрунтованої територіальної організації господарства, гарантії стабільності земельної політики, досконалості правового базису землекористування, які в Україні відсутні.

Сучасний земельний устрій країни базується на правовій базі, яка унеможливує її застосування у конкуруючому економічному середовищі. Законодавство України гарантує право громадян на володіння, користування та розпорядження нерухомістю, у т. ч. і земельними ділянками. Це право передбачене ст. 41 Конституції України, в ч. 4 якої проголошено: «Ніхто не

може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним». Частиною 1 ст. 4 Закону України «Про власність» встановлено, що власник «на свій розсуд володіє, користується і розпоряджається належним йому майном». Мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення не узгоджується із цими положеннями, він суперечить змісту ст. 1 Протоколу 1 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Рослинництво відіграє ключову роль в аграрному секторі, оскільки традиційно займає найбільш вагому частку в структурі валового продукту сільського господарства України (за останні п'ять років – більше 50%) та є основою для формування кормової бази тваринництва.

За період 1990–2011 рр. в Україні відбулося зменшення посівних площ сільгоспкультур на 16,8% (табл. 1); у 4,6 рази знизилася посівна площа кормових культур, що негативно вплинуло на розвиток кормової бази тваринницької галузі. За цей період значно зросли посіви високорентабельних експорторієнтованих культур: соняшнику – у 2,8 рази, ріпаку – понад удесятеро, а це порушує систему сівозмін і призводить до виснаження ґрунтового покриву. Посівні площі картоплі й овоче-баштанних культур, які зосереджені переважно в господарствах населення, зменшилися на 5%.

Завдяки зростанню посівних площ зернових і зернобобових культур, а також сприятливим природно-кліматичним умовам 2008 р. отримано рекордний валовий збір зерна – 53290,1 тис. т.

Таблиця 1 – Динаміка розміру та структури посівних площ основних сільськогосподарських культур

	Роки							2011 р. проти 1990 р. у %
	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	
Уся посівна площа	32406	27173	26044	27133	26990	26952	27670	85,4
%	100,0	100,0	100,0	100	100,0	100,0	100,0	-
Зернові та зерно-бобові культури	14583	13646	15005	15636	15837	15090	15724	107,8
%	45,0	50,2	57,6	57,6	58,7	56,0	56,8	11,8
Технічні культури	3751	4187	5260	6778	6545	7296	7441	198,4
%	11,6	15,4	20,2	25,0	24,3	27,1	26,9	15,3
Картопля і овоче-баштанні культури	2073	2277	2041	1967	1950	1967	2028	97,8
%	6,4	8,4	7,8	7,3	7,2	7,3	7,3	0,9
Кормові культури	11999	7063	3738	2752	2658	2599	2477	20,6
%	37,0	26,0	14,4	10,1	9,8	9,6	9,0	-28,0

Джерело: складено та розраховано за даними Державної статистичної служби

Зменшення площ, з яких збирали урожай цукрових буряків, призвело до скорочення валових зборів цієї культури навіть за збільшення врожайності. Крім того, починаючи з 2006 р., спостерігається стабільна тенденція до зниження посівів цієї культури та її валових зборів.

Зазначимо, що сільгосппідприємства віддають перевагу вирощуванню сільгоспкультур зернової та технічної груп. При цьому вони значно скорочують виробництво картоплі та плодоовочевих культур (табл. 2). Натомість господарства населення стають основними виробниками плодоовочевої продукції (у них зосереджено виробництво 90% картоплі та овочів). Отже, основний тягар щодо забезпечення населення продуктами харчування взяли на себе фінансово менш потужні (порівняно із сільськогосподарськими підприємствами) господарства населення.

Високі темпи росту виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції та розвиток державних програм, спрямованих на подальше нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, призводить до поступового росту дефіциту площ для зберігання зернових. Ця проблема вирішується поступовим нарощуванням системи елеваторів (у першу чергу за рахунок вкладання коштів приватними інвесторами), а також за рахунок використання технології «мішків-зернохвищ», які дозволяють максимально оперативно вирішити питання нестачі елеваторів.

Основними виробниками продукції рослинництва є сільськогосподарські підприємства. У загальному обсязі вирощуваних зернових та зернобобових культур вони складають 77,9% у 2011 р. У сегменті цукрових буряків частка підприємств складає 91,5%; соняшнику – 84,1; картоплі – 3,1; овочів – 15,7% (табл. 2).

Орієнтація сільськогосподарських підприємств на вирощування рентабельних зернових, а також олійних культур не сприяє збалансованому постачанню на ринок різноманітної продукції харчування. Як наслідок, останнім часом спостерігається недовиробництво окремих низькорентабельних або збиткових сільськогосподарських культур, зокрема круп'яних, що призводить до зниження пропозиції їх на ринку, появи ажіотажного попиту та стрімкого подорожчання товару [6].

Основні проблеми рослинницької галузі полягають у наступному: розширення посівних площ під вирощування ґрунтовиснажливих культур – соняшнику та ріпаку; зниження посівів культур

кормової групи, окремих круп'яних культур (просо, гречка), зернобобових і цукрового буряку; низька врожайність сільськогосподарських культур порівняно з іншими країнами, де висока урожайність забезпечується завдяки використанню сучасних інноваційних і ресурсозберігаючих тех-нологій; зосередження виробництва плодоовочевої продукції в господарствах населення, що не мають відповідних сховищ для її зберігання; відсутність інфраструктури реалізації такої продукції через плодо- та овочебази; висока енерго- та ресурсозатратність виробництва рослинницької продукції; відсутність інноваційних підходів щодо обробітку ґрунту та вирощування сільгосп-культур (системи No-Till, органічного виробництва, крапельного зрошення); дефіцит високо-кваліфікованих працівників, здатних працювати на новітньому обладнанні та виконувати високотехнологічні операції з вирощування сільгоспкультур.

Таблиця 2 – Динаміка обсягів виробництва основної продукції рослинництва за категоріями господарств, тис. т

	Роки								2011 р. в 1990 р., %
	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011	
Зернові культури	49563,8	31182,3	19964,2	28790,4	42094,2	35841,9	29779,3	44219,3	89,2
%	97,2	91,9	81,6	75,7	79,0	77,9	75,8	77,9	
Цукрові буряки	44261,7	28884,1	11594,1	12145,4	11795,5	9151,6	12663,4	17145,4	38,7
%	99,99	97,4	87,8	78,5	87,8	90,9	92,1	91,5	
Соняшник	2509,2	2734,3	3025,7	3709,9	5289,3	5177,4	5585,6	7288,8	290,5
%	97,6	95,6	87,5	78,8	81,0	81,4	82,5	84,1	
Картопля	4793,6	618,5	276,7	239,7	436,8	517,6	482,5	751,8	15,7
%	28,6	4,2	1,4	1,2	2,2	2,6	2,6	3,1	
Овочі	4872,1	1607,1	986,3	780,7	1108,6	1120,1	964,6	1540,5	31,6
%	73,1	27,3	16,9	10,7	13,9	13,4	11,9	15,7	
Плоди та ягоди	1347,1	311,2	264,1	200,1	231,7	214,8	286,8	299,8	22,3
%	46,4	16,4	18,2	11,8	15,4	13,3	16,4	15,8	

Джерело: складено та розраховано за даними Державної статистичної служби

Висновки. Варто відзначити, що на сьогодні є декілька головних умов, за яких можна досягти суттєвого збільшення виробництва основних сільськогосподарських культур. Це, насамперед, інтенсифікація виробництва та підвищення врожайності, впровадження сучасних енергозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур у господарствах різних кліматичних зон та оновлення машинно-тракторного парку. Це дасть можливість, по-перше, на 20% знизити собівартість вирощування за рахунок зменшення затрат матеріально-технічних та енергетичних ресурсів, забезпечити переоснащення сільськогосподарських підприємств, збільшити виробництво сільськогосподарських культур до 20%, а також зберегти родючість ґрунтів, сприяти їх раціональному використанню та не допустити подальшої деградації.

Величезну роль у забезпеченні збільшення виробництва сільгоспкультур відіграє вдосконалення землекористування та формування оптимальної структури посівних площ залежно від природно-кліматичних умов та зональної спеціалізації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кісіль М. І. Інвестиційна привабливість аграрнопромислового виробництва регіонів України / М.І. Кісіль, М.Ю. Коденська, П.Т. Саблук – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 478 с.
2. Ресурсный потенциал экономического роста. – М.: Путь России: Экономическая литература, 2002. – 689 с.
3. Природно-ресурсна сфера України : проблеми сталого розвитку та трансформації / [за заг. ред. Б.М. Данилишина]. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2006. – 734 с.
4. Шашула Л. О. Розвиток земельних відносин в історичній ретроспективі / Л. О. Шашула // Продуктивні сили і регіональна економіка : зб. наук. праць. – Ч. 2. – К. : РВПС України НАН України, 2002. – С. 152–161.
5. Економічний розвиток України : інституціональне та ресурсне забезпечення : [монографія] / [О. М. Алімов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та ін.]. – К. : Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. – 684 с.
6. Царенко О. М. Фінансово-економічний механізм землекористування / О.М. Царенко, А.В. Чупіс // Вісник Сумського державного аграрного університету. – Серія «Фінанси і кредит». – 2001. – № 1. – С. 14–17.

Современное состояние и проблемы использования сельскохозяйственных угодий в Украине А.Н. Карпенко

В статье проведена оценка современного состояния использования сельскохозяйственных угодий, а также оценка землепользования в условиях рыночной экономики и членства во ВТО. Рассмотрена динамика использования сельскохозяйственных угодий на территории Украины. Автором проанализирована структура посевных площадей и эффективность их использования. Особое внимание обращено на экологическую проблему землепользования. Проведена оценка использования земель сельскохозяйственного назначения с учетом социальных и экологических

факторов. Выявлены основные проблемы землепользования в Украине. Предлагаются меры по повышению экономической, экологической и социальной эффективности использования сельскохозяйственных угодий.

Ключевые слова: землеиспользование, сельскохозяйственные угодья, распашка, сельскохозяйственные предприятия.

Current status and problems use of agricultural land in Ukraine

A. Karpenko

This article assesses the current state of agricultural land use. Evaluation of Land Use in a market economy and WTO membership. We consider the dynamics of agricultural land in Ukraine. The author analyzes the structure of sown areas and their efficiency. Particular attention is paid to environmental land use issue. The author evaluated the use of agricultural land, taking into account social and environmental factors. The basic problems of land use in Ukraine proposed measures to improve the economic, environmental and social performance of agricultural land use.

Key words: land use, agricultural land, plow, agricultural enterprises.